

ВИКОРИСТАННЯ ДІАЛЕКТНОЇ ЛЕКСИКИ У ПОВІСТІ ІВАНА ЧЕНДЕЯ “ТЕРЕН ЦВІТЕ”

Анотація. У статті подаємо спостереження над діалектною лексикою у повісті І.Чендея “Терен цвіте”. Письменник використовує діалектизми зі спеціальною стилістичною настановою: для яскравішого змалювання життя і персонажів художнього твору, для відтворення місцевого колориту тощо. Основна питома вага у повісті припадає на лексичні діалектизми, які найчастіше наявні в мові героїв. Фіксуються також етнографічні та граматичні діалектизми.

Ключові слова: діалектна лексика, територіальні діалектизми, лексичні діалектизми, морфологічні діалектизми, фонетичні діалектизми, стилістичне використання діалектної лексики.

Summary. The article under consideration analyzes dialectal lexics in the novel “Teren Tsvite” by I.Chendej. To give a vivid description of the life of main characters and reflect local peculiarities of the novel the author resorts to dialectal words of specific stylistic coloring. Most of the vocabulary is represented by lexical dialectal words, which are highly used in the speech of main characters. The novel is characterized by ethnographic and grammatical dialectal words as well.

Key words: dialectal lexics, territorial, lexical, morphological, phonetic, stylistic dialectal words, stylistic purpose of dialectal lexics.

Іван Чендей належить до тих письменників, які в українській літературі продовжують традицію широкого і багатофункціонального стилістичного використання розмовної мови. Виразна орієнтація на народну мову забезпечила високу частотність народнорозмовної лексики в його творах. Серед вражаючої прози І.Чендея чільне та значеннєве місце займає повість “Терен цвіте”, яка і стала об’єктом нашого дослідження. Письменник правдиво показує героїв зі складними долями, неординарним духовним світом, сильних духом, не байдужих до навколишнього світу, які вірять у добро і творять його. Саме такими перед нами постають Марійка і Василь Порадюки, “для яких навіть беззаконня в умовах іноземного гніту не може погасити віри в життя, похитнути честь і гідність” [7, 2].

В образі, в долі Василя Порадюка зосереджені найдраматичніші переживання тисяч бідаків-верховинців, які довірливо пов’язували свої надії на краще життя з так званою земельною реформою в часи буржуазної Чехословаччини. Іван Чендей зумів передати надзвичайно важке життя багатодітного Василя напередодні поділу землі, його наївні надії на справедливість.

“Кожний художній літературний твір, що хоч якоюсь мірою торкається життя села, має у мові хай найменші елементи певного діалекту” [6, 52-53]. Досліджувана нами повість може бути яскравою ілюстрацією широкого й майстерного використання в художньо-естетичній функції потенційних можливостей діалектних слів.

І.Чендей володів хистом тонкого спостерігача, добре знав побут і мову людей. І ця його майстерність допомогла йому у змалюванні картин життя, відтворенні психології і характерів героїв. Стиль закарпатського митця увібрав у себе найкращі традиції свого народу, найкращі зразки фольклору своєї землі. Тому-то мова його пісенна, вражаюча і одночасно лаконічна та стисла. Як зазначає М.Жулинський, “Іван Чендей уважний до кожної

ситуації, він не переобтяжує оповідь реалістичними прикметами й деталями, але для підсилення смислових інтонацій і колориту вводить у межах естетичної доцільності діалектизми” [3, 38].

У мові досліджуваної нами повісті найбільше територіальних діалектизмів. Вони вживаються, по-перше, для відображення місцевого мовного колориту, по-друге, для типізації представників різних суспільних верств. Такі діалектизми, як вважає А.П.Коваль, частіше зустрічаються у мові персонажів, ніж у авторській мові, і “потрібна значна письменницька майстерність, щоб вони могли бути сприйняті читачем без додаткових (особливо підрядкових) пояснень” [5, 74].

Органічною частиною словника повісті “Терен цвіте” І.Чендея є лексичні діалектизми. У їх складі маємо різні частини мови: іменники (*фотель* [9, 18] “крісло”, *навило* [9, 11] “держак вил”, *люстерко* [9, 12] “дзеркальце”, *няньо* [9, 21] “батько”, *чічка* [9, 31] “квітка”, *ватра* [9, 39] “вогнище, багаття”, *гутірка* [9, 56] “розмова”, *жура* [9, 75] “журба”, *отрунок* [9, 77] “шлунок”, *бузьок* [9, 80] “лелека”, *сотух* [9, 109] “сморід”, *жовнір* [9, 115] “солдат”, *прясло* [9, 129] “частина огорожі”, *газда* [9, 134] “господар”, *газдівство* [9, 134] “господарство”, *лицитація* [9, 157] “аукціон”, *коркоші* [9, 159] “плечі”, *бохтар* [9, 20] “оповісник, вістовець” (пор. *бохтар*, *бохтир* “т.с.” [1, 94]), *чати́на* [9, 82] “гілки хвойного дерева”, *гвир* (*гвер*) [9, 115] “гвинтівка”, *гунцут* [9, 157] лайл. “собачий син, злодій”, *цуряття* [9, 12] зб. “лахміття”, *пиловиння* [9, 23] зб. “тирса”; серед іменників, які не зафіксовані тлумачними словниками, можемо відзначити такі: *лазиво* [9, 33] “драбина”, *звізда* [9, 136] “зірка”, *літівка* [9, 83] “літня хатинка, в якій зупиняються пастухи”, дієслова (*видіти* [9, 7] “бачити”, *кленити* [9, 33] “тиснути”, *гуторити* [9, 38] “розмовляти”, *вадитися* [9, 71] “сваритися”, *правотити* [9, 76] “звертатися до суду”, *поставкувати* [9, 87] “стояти без діла”, *чинитися* [9, 96] “робити вигляд, прикидатися”, *імитися* [9, 102] “взятися”, *цоркнути* [9, 106]

“клацати, утворювати своєрідні уривчасті звуки раптовим зіткненням різних твердих предметів або їх поверхонь”, *варуватися* [9, 119] “берегтися”, *вкмітити* [9, 125] “помітити”, *щадити* [9, 136] “економити, заощаджувати”, *вархолити* [9, 129] “репетувати, кричати”; серед дієслів, які не зафіксовані тлумачними словниками, можемо відзначити такі: *наоцелити* [9, 13] “нагострити, загартувати у вогні”, *заглаїти* [9, 113] “зробити м’якшим”, *вцепіти* [9, 129] “здуріти”, *приобріти* [9, 137] “набути” та ін.), прислівники (*направду* [9, 73] “насправді”, *нич* [9, 130] “нічого”, *доста* [9, 136] “достить, достатньо”), сполучники (*коби* [9, 7] “якби, коли б”, *айбо* [9, 7] “але” (тлумачним словником назва не зафіксована), частки (*най* [9, 7] “хай, нехай”, *ачей* [9, 7] “невже”).

Значною є кількість етнографічних діалектизмів, зафіксованих нами у повісті “Терен цвіте”. Можна виділити такі тематичні групи місцевої лексики:

1) назви одягу і взуття: *крисаня* [9, 22] “капелюх”, *клипавка* [9, 23] “т.с.”, *клебаня* [9, 117] “т.с.”, *плат* [9, 43] “хустка”, *капчури*, *капчурички* [9, 129] “плетені з вовни шкарпетки в гуцулів”, *обуванка* [9, 41] “мотузок або ремінець, яким прив’язують до ніг постолі, личаки і т. ін.”, *портки* [9, 41] “полотняні штани”, *шлаймурка* [9, 59], *шлаймурчина* [9, 63] “очевидно, головний убір” (тлумачними словниками ці назви не зафіксовані);

2) назви страв місцевої кухні: *токан* [9, 25], *токан-бринзяник* [9, 46], *токанець* [9, 70], *токанице* [9, 96] “мамалига”, *бринза* [9, 46] “сир з овечого молока”;

3) назви житлових і господарських приміщень та їх частин, знарядь праці, предметів побуту: *колиба* [9, 30] “житло чабанів і лісорубів”, *колюбчина* [9, 81] “т.с.”, *залізняк* [9, 72] “казан”, *пательня* [9, 86] “сковорода”, *пивник* [9, 70] “глечик, дзбан для питної води”. Серед не зафіксованих тлумачним словником назв виділяють такі: *причінка* [9, 11] “прибудова до хати, хліва для дрібної худоби” [9, 438], *чокан* [9, 13] “кирка” [9, 438], *цінянка* [9, 73] “металева кварта для питної води” (пор. гуц. *цінівка*, *цінівка* “т.с.” [2, 207]), *скіски* [9, 90] “ножі з уламка коси” (пор. гуц. *скісок* “т.с.” [2, 171]);

4) назви, пов’язані зі специфікою гористої місцевості: *грунь* [9, 131] “пагорб, підвищення”, *груники* [9, 8] “т.с.”, *подинка* [9, 81] “рівне місце в горах”, *зарінок* [9, 26] “пологий берег річки, вкритий рінною”. Не зафіксована тлумачним словником лексема *млиновиця* [9, 50] “очевидно, канал, яким іде вода з річки до млина”, пор. *млинівка* “т.с.” [1, 681]. Назву *копаніці* “очевидно, земельний наділ” тлумачний словник подає із зовсім іншими значеннями: 1. Вид мотики, 2. Полози саней [1, 572]; пор. ще гуц. *копанка* “гірська копана дорога” [2, 100].

До морфологічних діалектизмів відносимо:

1) уживання форми чоловічого роду однини замість форми множини: *найкращий лік* [9, 86];

2) уживання форми середнього роду однини замість форми жіночого роду: *кося* [9, 91];

3) закінчення -ої в іменниках родового відмінка однини: *котельної* [9, 26];

4) уживання енклітичних форм займенників: *го* “його”, *ти* “тобі”, *ня* “мене” [9, 137];

5) уживання редульованого займенника *сесь* [9, 136] “цей”;

6) для вираження умовного способу функцію частки виконує фонетично змінена особова форма аориста *быти*: *хотіли би-сьмо* [9, 7].

Кілька назв, зафіксованих нами у повісті І.Чендея “Терен цвіте”, відносимо до фонетичних діалектизмів: *загибіль* [9, 9] “загибель”, *кервавиця* [9, 113] “кривавиця”, *керниця* [9, 92] “криниця”, *номер* [9, 69] “номер”, *челлений* [9, 103] “червоний” та ін.

Введені у твір морфологічні й фонетичні діалектизми посилюють жвавість і природність розмовних інтонацій, урізноманітнюють стилістичні відтінки.

У мовній практиці І.Чендея діалектна лексика частіше використовується зі спеціальною стилістичною настановою: для яскравішого змалювання життя і персонажів художнього твору, для відтворення місцевого колориту тощо.

Так, для відтворення життя і побуту місцевого населення у повісті “Терен цвіте” закономірно використовуються етнографічні діалектизми. Активно вживаються письменником діалектизми при описі одягу, взуття, головних уборів як засобу індивідуалізації та типізації героїв: “*Та Порадюк глянув собі під ноги, крутнув крисанею, що вся припала білим пиловинням... Тут не висіти Василевій клипавці, що давно сама просить на горище*” [9, 23], “*Василь глянув на свої рвані, латані і перелатані ногавиці, потім мигнув очима по гумових постоліцах. Чорні ремінні обуванки в’їлися глибоко у товсті, з домашнього сукна онучі*” [9, 41], “*Одягнувши хутко шерстяного плата з польовими чічками-квітками поверх білої, вишиваної на підпліччі і зап’ясниках сорочки, пов’язавши хустку, що її купив Василь, коли була ще дівчиною, Маріка зібралася в дорогу*” [9, 43].

Суттєву роль для характеристики важкого соціально-економічного становища селян відіграють місцеві назви їжі: “*На розстеленому в тіні від колиби конопляному рушнику лежить гора холодного токану... До широкої миски газдиня ложкою накидала бринзи, покришивши її на дрібні-дрібні куснички, щоб, боронь, боже, комусь на токан не попалася грудка*” [9, 95]. Фіксуються і деякі словотворчі варіанти лексеми *токан*: “*Я би їла картопляного токанцю з солодким молочком*” [9, 70], “*То, братію, такий токаніце, щоб не вчмеритися, не переїстися*” [9, 96].

Інколи в одному і тому ж реченні або в сусідніх реченнях подається діалектизм, а потім слово літературної мови: “*На плиті шкварчав токан-бринзяник, сповна додаючи кімнаті шуму, розливаючи по цілому обійстю Федоранів гострий верховинський запах, що завжди видає: буде їстися перекладена бринзою мамалига*” [9, 46].

Значна питома вага діалектної лексики, яка вказує на домінуючу сферу зайнятості населення особливо низинних околиць: “*Дров’яник, причінка з сінником, в який ледь-ледь вміщався возок сіна, огорожа, що похилилася і ось-ось впаде, хвіртка в городець, що повисла на одній гужовці...*” [9, 11].

“Баба ним копала... ей, давно розсипалися ті руки, що ним землю перевертали... - мовив до себе Василь, прикидаючи, коли то чокан останній раз міг бути в руках” [9, 13].

Вкраплені в художні твори діалектизми з виробничих сфер, зокрема знарядь праці, часто пояснюють основні види традиційних занять селян. Як бачимо, І.Чендей не просто подає ці назви, а відбирає в першу чергу ті, що найбільш типові і не мають у літературній мові відповідників.

Найбільше діалектної лексики використовує письменник у прямій мові. Причому він вживає тільки той діалектизм, що сприймається як додатковий штрих у мовному портреті. Вживаючи діалектизми у мові персонажів, автор намагається познайомити читача з мовними особливостями тієї території, про яку він пише, створити місцевий мовний колорит. В авторському мовленні, по можливості, І.Чендей уникає діалектизмів:

– Ні, мені! Я дрова принесла на ватру! – виправдувалася Василичка.

– Не вадьтеся, буде обом! – заспокоїла мати дітей [9, 71].

– Няньку, а ми будемо спати з вами в колибі? – питає Андрійко.

– Будете!

– А як, без ватерки?

– І ватра у нас буде... Але ти, Петрику, біжи додому. Завтра принеси щось їсти, шкатулку сірчаків [9, 82].

– Та я, пане верхній, зроду ніякої зброї на свої очі не видів, – відкараскувався Василь, дивуючись, чого жандарм від нього хоче, й тут же поправив себе: – Правда, гріх казати, одного разу я таки її видів. Це було тоді, коли йшла світова війна. У мого няня, прощун би, ночували жовніри... та чистили свої звери... [9, 115].

На думку М.Жулинського, І.Чендей “майстерно володіє діалогом, “змушуючи” його активно творити характер героя, передавати сутність та емоційний стан персонажів, він досягає гармонії між фразою і образом, між ліричною інтонацією і правдою життя, сягаючи нових глибин художньої правди” [3, 38].

У мові селян інколи фіксуємо елементи просторіччя, які допомагають письменникові індивідуалізувати і типізувати своїх героїв. Селяни здебільшого перекидують маловживані слова з суспільно-політичної лексики: “Котрась біда прийде та залізе в межу, переб’є колика, а ти ходи та правотися – адуката наймай, до суду іди... [9,

76], “Є такий закон, аби від мене наділ забрали?.. Є такий палаграф, аби від жебрака латану торбу з плеча зідрали?” [9, 152].

Поряд зі словами, що означають реалії, в ролі індивідуалізуючих діалектизмів можуть виступати службові слова. Щоправда, певний стилістичний ефект досягається тоді, коли їх ужито в мові персонажів: “Маріко! Ти спиши ци не спиши” [9, 76], “Ба ци позичить нам?” [9, 141], “Коби один-два мали розуму за всіх, було би добре” [9, 7], “Айбо ми, пане, хотіли би-сьмо всі поговорити з ними...” [там само], “Най пропаде, не буде з панамі судитися, цоб своє на них знайти...” [там само], “Ачей не давали перезуватися?” [там само].

Звичайно, “перенасичення мови художнього твору будь-якими діалектизмами веде до зниження його художньо-естетичної вартості, до порушення контакту з читачем” [8, 195]. Тому в своїй мовній практиці І.Чендей користується ними досить обережно, лише з певними стилістичними настановами. Адже у художньому творі діалектизми можуть бути виправдані не завжди, а лише “тоді, коли вони, по-перше, необхідні для кращої (повнішої) характеристики зображуваних осіб, сцен, подій; по-друге, коли вони з контексту зрозумілі для широких читацьких мас, – тобто нічим не затемнюють художнього твору; по-третє, якщо вони вживаються з почуттям міри. Отже, кількісно і якісно не порушують художньо-естетичних вимог твору” [4, 38].

Як видно з наших спостережень, діалектна лексика у повісті “Терен цвіте” вплітається органічно в його тканину. Вдале поєднання книжно-літературного і розмовно-територіального мовлення свідчить про високу культуру художнього стилю, про вміння автора користуватися всіма багатствами нашої мови. У повісті “Терен цвіте” І.Чендей використав найпоширеніший прийом вживання діалектизмів із стилістичною метою – стилізацію під діалект, який проявляється, як правило, в окремих вкрапленнях діалектних слів і форм у тканину авторської літературної мови. Більшість діалектних лексем зрозуміла із контексту, а окремі, мало відомі діалектизми пояснені І.Чендеєм у кінці збірника [9, 438].

Діалектна лексика у повісті “Терен цвіте” І.Чендея є одним із важливих мовностилістичних елементів, завдяки мистецькому використанню якої письменник досягає граничної реалістичності, правдивості та достовірності зображення життя.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і гол. ред. В.Т.Бусел. – Київ, Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
2. Гуцульські говірки. Короткий словник. – Львів, 1997. – 232 с.
3. Жулинський М. Історія його краю – в його творах // УМЛШ. – 1982. – № 4. – С. 36-47.
4. Кобилянський Б.В. Діалект і літературна мова. – Київ: Радянська школа, 1960. – 276 с.
5. Коваль А.П. Практична стилістика сучасної української мови. – Київ: Вища школа, 1987. – 351 с.
6. Козачук Г.О. Діалектизми в сучасній прозі // Рідне слово. – Вип. 5. – Київ: Наукова думка, 1971. – С. 52-56.
7. Поп В. Літописець смерекового гаю // Молодь Закарпаття. – 1992. – № 21 (23 травня). – С. 2.
8. Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / За ред. І.К.Білодіда. – Київ: Наукова думка, 1973. – 439 с.